

УДК 340.114.5 : 340.12

Тетяна Михайліна,

канд. юрид. наук, докторант,
доцент кафедри теорії та історії держави
і права та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ТИПОЛОГІЇ ПРАВОРОЗУМІННЯ ЧЕРЕЗ ПРАВОСВІДОМІСТЬ

Статтю присвячено обґрунтуванню специфіки правосвідомості в контексті різних філософсько-правових течій. Виявлена своєрідна спільність розумово-чуттєвого сприйняття права у двох базових типах праворозуміння, які є уніфікуючими стосовно множини вчень про буття права. Також зроблено висновок, що своєрідність правосвідомості може бути визнана одним із критеріїв віднесення конкретного філософсько-правового вчення до певного типу праворозуміння.

Ключові слова: правосвідомість, праворозуміння, типологія праворозуміння, юснатуралізм, легізм, онтологія права.

Постановка проблеми. Правова ідеологія у загальній теорії права розглядається як рівнозначний елемент правової системи. Тим не менше, на відміну від системи права та юридичної практики, рух яких зумовлений навіть найменшими коливаннями неюридичних чинників, динамічність правової ідеології є значно обмеженою. Для концептуального оформлення будь-якої філософсько-правової школи повинна увібрати в себе весь наратив юридичних феноменів та суміжних до них явищ дійсності, для чого потрібний досить тривалий проміжок часу. Але усталена течія правової ідеології, будучи сприйнятою в якості базису певної правової системи, імпліцитно виявляє себе в кожному її компоненті.

Слід констатувати значну розгалуженість вчень про буття права, напрацьованих за всю історію розвитку філософсько-правової думки, причому деякі з них претендують на статус окремої течії внаслідок наявності у їх змісті навіть некритичних відмінностей. У світлі цього принципово важливою є типологізація правової ідеології на основі базових спільних рис. Як критерії розмежування різних типів праворозуміння звичайно використовуються: спільність уявлень про онтологічні характеристики права; погляд на співвідношення права та закону; загальне представлення правогенезу та правозастосування. Значення перелічених чинників у жодному разі не піддається сумніву, але поряд із ними доцільно виділяти ще й критерій правосвідомості, що характеризується певною специфікою та дещо відмінною роллю навіть у межах різних філософсько-правових шкіл, а тим більше уніфікованих типів праворозуміння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням правової ідеології та значенню правосвідомості у контексті окремих філософсько-правових течій присвячено численні роботи класиків та сучасних дослідників права, серед яких С. Алаїс, Н. Алексеев, Г. Гурвич, А. Заєць, М. Козюбра, В. Леушин, В. Нерсисянц, С. Ро-

машкін, С. Сливка, М. Цимбалюк та багато інших. Водночас значенню правосвідомості не в конкретній школі праворозуміння, а в якості інтегративного та разом із тим диференціуючого елементу приділено дуже незначну увагу.

Метою наукової статті є обґрунтування ролі правосвідомості як однієї з детермінант типології праворозуміння.

Основний текст. Правова реальність представлена багатофакторною, нелінійною феноменологічною картиною, зміна векторів якої відбувається подекуди під впливом навіть найменших коливань її компонентів, більшість з яких є рухливими та відносно нестійкими, адже нормативний складник та пов'язана з ним юридична практика є утвореннями динамічними. На фоні цього певну стабільність правової системи визначає правова ідеологія, яка хоча й проходить досить тривалий шлях, але разом із тим є об'єктивною константою множини юридичних явищ, що функціонують у межах окремих держав та наддержавних утвореннях.

Відаючи належне усім фундаментальним дослідженням правової ідеології та величезному науковому доробку спеціалістів, що представляють без винятку усі соціальні галузі знань та переміщуються у площину міждисциплінарного аналізу, цей складник правової реальності залишається майже неосяжним для раціонального сприйняття. На підтвердження цього можна навести влучний вислів М. Козюбри, який стверджує, що право – настільки складний, багатобарвний, багатогранний, багатовимірний і багатозначний феномен, в якому так тісно переплітаються духовні, культурні й етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституціонально-нормативні утворення і правові відносини, що втиснути все це у рамки якоїсь універсальної дефініції просто не можливо [1, с. 12]. Керуючись наведеною,

багаторазово апробованою тезою, визначення права може носити лише приблизний та такий, що відповідає певній соціальній формації та історичному етапу розвитку, аспект. Зазначене ускладнюється ще й тим, що, незважаючи на всю відносність правової ідеології, саме вона, тим не менше, виступає фундатором всієї правової системи, консолідуючи на доктринальному рівні філософські, історичні, соціальні, психологічні та безліч інших засад права.

Метафізика і діалектика, раціоналізм і емпіризм, натуралізм і антропологізм, історизм і реалізм, ідеалізм і матеріалізм знаходили відгук у правових вченнях, відтворювались у відповідних моделях права [2, с. 3]. Тобто будь-яка правова система є не чим іншим, як зовнішньою моделлю базової для неї концепції права. І, на відміну від інших (первинних чи похідних), досить рухливих компонентів правової реальності, правова ідеологія є вельми стабільним утворенням, пронизуючим правову систему „зверху донизу”. Вона може бути культивованою правлячою верхівкою, може насаджуватись ззовні або проходити тривалий складний шлях формування. Але, що є головним, у певний проміжок часу вона відбиває колективну правосвідомість населення, сприйняття ним права та ставлення до нього. У цій же площині знаходяться і висновки М. Цимбалюка, який, відповідно до визначення поняття правосвідомості, розглядає діалектику правосвідомості та права, залежність її змісту від концепції права, що лежить у її основі [3, с. 8]. Але, відштовхуючись від зазначеного, можна піти далі, визнавши, що не лише правосвідомість залежить від базової концепції права. Втілюючи засадницьку ідеологію, правосвідомість екстраполює її на всі елементи правової системи, отримує від них „зворотню реакцію”, яка, накопичуючись, із плином часу або експоненціально здатна змінити напрям навіть парадигмальних установ.

Іншими словами, праворозуміння перебуває у функціональному зв'язку з правосвідомістю, а через неї – із системою права та юридичною практикою. Тому якісні зміни усередині останніх зумовлені в тому числі ґрунтовним аналізом праворозуміння як базису розвитку та перетворень правосвідомості.

П. А. Оль виводить щодо праворозуміння дефініцію, згідно з якою це є інтелектуальна діяльність компетентних осіб, спрямована на пізнання сутності та змісту права, а також сукупності правових знань, отриманих у результаті цієї діяльності [4, с. 194]. Однак одразу ж викликає зауваження прив'язка даної категорії до розумової діяльності виключно компетентних осіб. Справді, через їх цілеспрямовану діяльність, під час просування офіційного політичного курсу держави певна правова ідеологія підтримується, „перетікає” у маси, утверджується у правосвідомості населення, але її змістовне формування пов'язане з цим процесом дуже незначною мірою.

Більш ґрунтовним видається визначення праворозуміння, надане В. Леушиним та В. Переваловим, як наукової категорії, що відображає процес і результат цілеспрямованої

інтелектуальної діяльності людини та включає в себе пізнання права, його сприйняття (оцінку) і ставлення до нього як до цілісного явища [5, с. 217].

Причому тип праворозуміння нерідко розкривається як певний образ права, що характеризується сукупністю найбільш загальних теоретичних ознак права та найзагальніших ознак практичного (ціннісного) ставлення до нього [6, с. 37; 4, с. 195]. Варто зазначити, що типологія праворозуміння є тим самим водорозділом, який відділяє державоцентричний підхід у праві від людиноцентричного, а відповідно, і втілення певного типу правосвідомості з усіма витікаючими наслідками.

На думку С. Алаіс, тип праворозуміння визначає вимоги законності, а при їх задоволенні і її справжній рівень у суспільстві. Праворозуміння як вихідна фундаментальна категорія правознавства є науковою основою дослідження законності [7, с. 8], але з цим наврод чи можна погодитись, бо окремі концепції праворозуміння взагалі не відводять позитивному закону будь-якої ролі у регулюванні суспільних відносин.

Дещо навіть поетичну, але від цього не менш правильну характеристику надано типології праворозуміння С. Сливкою. Він наголошує, що філософське осмислення усіх правових феноменів і джерел права, зокрема, починається з розмежування права на природне і позитивне. Подібно до того, як у людини ми розрізняємо тіло й душу (дух), так і у всіх правових феноменах ми виявляємо предметну форму і духовно-ідеальний зміст, за якими історично закріпилася назва „позитивне право” та „природне право” [8, с. 13]. І це може бути слухним у разі, коли в позитивному праві відбиваються ідеї природного, що, на жаль, спостерігається не завжди, у зв'язку з чим тип праворозуміння абсолютною більшістю науковців розглядається якраз через призму зіставлення права та закону, ототожнення їх або, навпаки, розрізнення [9, с. 132; 10, с. 11; 4, с. 200].

У сучасному правознавстві досить значного поширення набула типологія праворозуміння на підставі критерію «форма вираження – суспільна свідомість – реальні суспільні відносини», розроблена ще на початку ХХ століття Н. Н. Алексєєвим [11, с. 20-45], що є підтвердженням центральної ролі правосвідомості не лише у розумінні права, а й в усіх його фактичних проявах. Хоча можна повністю погодитися з твердженням, що панівний тип праворозуміння є однією з важливих умов, яка визначає специфіку розуміння джерел права [12, с. 15; 13, с. 403-422], але справедливо й інше: більшість концепцій праворозуміння, а отже, і базових типів набули закінченого вигляду не виключно уможливлено, а в процесі глибокого міждисциплінарного аналізу, коли на філософському рівні обґрунтовувалась провідна роль (та підносила до ролі єдино можливого права) певного виду соціальних регуляторів, які фактично функціонують у суспільстві. Тому насправді не лише тип праворозуміння визначає форми права, а й існуючі у певний проміжок часу фактичні регулятори зумовлюють утвердження філософсько-

правових підходів до права і його соціальної ролі за „посередництвом” правосвідомості.

Аксіоматичним щодо філософії права виступає диференціація усіх онтологічно-правових вчень на два базові типи: юснатуралізм та легізм. Причому легізм робить акцент на державницькій природі та інструментальній цінності права. Юснатуралізм же відштовхується від права як наддержавного феномену, представленою чи то в якості природного порядку речей, включаючи закони природи, звички, інстинкти тощо; чи божественної волі; чи фактичних суспільних відносин; або ж людини як такої та її розуму.

Проблеми співвідношення права й закону у природньо-правовій концепції права (юснатуралістський тип праворозуміння) розглядаються у контексті свободи, справедливості, обмеження влади держави, відстоювання суспільних інтересів. Н. Пархоменко наголошує на тому, що природне право має бути критерієм права позитивного, діяльності правотворчих органів влади [12, с. 15]. За словами Г. Гурвича, природним є право, що розглядається як похідне від природи людини чи суспільства, незалежно від його фіксації, наприклад, в угодах, законодавстві тощо [14, с. 295]. В. Леушин у свою чергу послідовно доводить, що природне право являє собою вихідний, сутнісний елемент права, оскільки не своєрідний феномен правосвідомості. Зміст природного права не може визначатися ні законодавцем, ні судом, ні певними суб'єктами права [15, с. 207, 210-211]. Таким чином, дедалі більше простежується діалектика категорій правосвідомості та природного права, з яких перша виступає генеруючою стосовно другої. Суспільна затребуваність філософсько-правових вчень природно-правового напрямку останніми десятиліттями зумовлена загальною гуманізацією права, підвищенням престижу прав людини та загальних принципів права, які за своєю суттю є невіддільними від правосвідомості, через яку вони знаходять вираз у системі права та реальній поведінці осіб.

Легістський напрям праворозуміння традиційно представлений у філософії права позитивістськими та нормативістськими течіями у всій їх багатоманітності. Періодично до легізму відносять інші вчення про буття права, проте з їх класифікацією все не так однозначно, і на сучасному етапі більшість науковців знаходить у них засади інтегративного праворозуміння. У зв'язку з цим природно-правовим доктринам найчастіше протиставляється позитивізм як крайній прояв державницького підходу до формування та розуміння права.

Прихильники позитивістського підходу, розглядаючи право як систему норм, як його внутрішню структуру, а нормативні акти, насамперед закони – як форми його вираження, як зовнішню структуру, водночас розглядали ці категорії в органічній єдності, невіддільно одна від іншої. Наукові дослідження сфокусувалися на текстах права, на його джерелах. Перевагу віддавали вивченню закону, а юридична наука перетворювалася на догму, на коментування тексту, норми, а зв'язок із соціальними

явищами й процесами ігнорувався [16, с. 15]. Тому, звісно, і правосвідомість широких верств населення як чинник формування права у позитивізмі взагалі не береться до уваги, вона є лише осередком закріплення державної волі та служить меті досягнення законності. Причому твердження про низький рівень правосвідомості громадян у країнах, правові системи яких побудовано на основі позитивізму, було б критичною помилкою. Скоріше, є сенс говорити про її своєрідність, орієнтацію на справедливість і непорушність закону (просто тому, що держава в особі її лідерів не може помилятися) та про деформовану (прагматичну, утилітарну) правосвідомість правлячої верхівки.

Позитивне право, на відміну від природного, є встановленим і штучним, воно не в змозі не відображати людські вподобання й упередження. Норми позитивного права приймаються за одних умов і змінюються та скасовуються за інших, тож ці норми умовні, релятивні [17, с. 11]. Але відбиття у праві вподобань та інтересів людей є нормальним за умови орієнтації правотворця на інтереси суспільні. Тобто проблема полягає не в закріпленні у правових приписах інтересів як таких, а в тому, чий це інтерес та бачення права. Отже, для легізму властиво визнавати обслуговуючу, фонову роль правосвідомості, яка є „підконтрольною” офіційному курсу держави, через яку держава утверджує керівні настанови і на яку спирається як на надійний фундамент свого існування.

Висновки

Правова ідеологія є найстабільнішим компонентом правової системи, зворотнім боком чого виступає і найтриваліший період її формування. Значення типології праворозуміння, передусім, виявляється в уніфікації найрізноманітніших філософсько-правових течій, які, на перший погляд, є характерологічно неоднорідними, але підлягають об'єднанню за принципом людиноцентричності чи державоцентричності.

Гіперболізація ролі правосвідомості у процесі оцінки певної онтологічно-правової течії є цілком прийнятною, оскільки саме правосвідомість одночасно виступає як: 1) критерій розмежування як базових типів, так і конкретних шкіл праворозуміння; 2) мета впливу під час зовнішнього формування правової ідеології; 3) засіб природних трансформацій правової ідеології; 4) інтегративний елемент, який забезпечує втілення своєрідності правової ідеології в усіх нормативних та практичних аспектах правової системи, надаючи їй завершеного внутрішнього та зовнішнього вигляду.

Список використаних джерел:

1. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10–21.
2. Заєць А. Світоглядні основи праворозуміння / А. Заєць // Вісник АПрНУ. – 1997. – № 2(9). – С. 3–12.
3. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського

суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Цимбалюк Михайло Михайлович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 17 с.

4. Теория государства и права : учебник / под ред. Р. А. Ромашова. – СПб.: Юридический центр «Пресс», 2005. – 630 с.

5. Леушин В. И. Понятие, сущность и социальная ценность права / В. И. Леушин, В. Д. Перевалов // Теория государства и права / под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. – М., 1998.

6. Поляков А. В. Общая теория права: Курс лекций / А. В. Поляков. – СПб., 2001.

7. Алаіс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень» / Алаіс Софія Іванівна; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 17 с.

8. Сливка С. Позитивістські концепти: філософсько-правовий аналіз / С. Сливка. – Львів: ЛьвДУВС, 2006.

9. Нерсисянц В. С. Філософія права Гегеля / В. С. Нерсисянц. – М., 1998.

10. Четвернин В. А. Понятие права и государства: Введение в курс теории права и государства / В. А. Четвернин. – М., 1997.

11. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – СПб., 1999.

12. Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : автореф. дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень» / Пархоменко Наталія Миколаївна; Інститут держави і права ім. В.М. Корельського. – Х., 2009. – 36 с.

13. Проблемы теории государства и права : учебник / под ред. М. Н. Марченко. – М.: Норма, 2008. – 784с.

14. Гурвич Г. Д. Філософія і соціологія права: избранные сочинения / Г. Д. Гурвич. – СПб., 2004.

15. Леушин В. И. Природа человека как основа правопонимания / В. И. Леушин // Теоретические и практические проблемы правопонимания: сб. науч. трудов. – М., 2009. – С. 206–219.

16. Кананькина Е. Філософские традиции анализа источников (форм) права / Е. Кананькина // Право и политика. – 2004. – № 12.

17. Ромашкін С. В. Типи правопізнання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спе. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень» / Ромашкін Сергій Володимирович; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2008. – 21 с.

Статья посвящена обоснованию специфики правосознания в контексте различных философско-правовых течений. Обнаружена своеобразная общность интеллектуально-чувственного восприятия права в двух базовых типах правопонимания, которые являются унифицирующими относительно множества учений о бытии права. Также сделан вывод о том, что своеобразие правосознания может быть признано одним из критериев отнесения конкретного философско-правового учения к определенному типу правопонимания.

Ключевые слова: правосознание, правопонимание, типология правопонимания, юснатурализм, легизм, онтология права.

The article is devoted to substantiation of the specificity of legal consciousness in the context of various philosophical and legal currents. At the same time, discovered a kind of common intellectual and sense perception of the law in two basic types of law understanding that are unifying against the many teachings about the being of law. Also is concluded that specificity of legal consciousness can be recognized as one of the criteria for attributing a particular philosophical-legal doctrine to a particular type of law understanding.

Key words: legal awareness, understanding of law, typology of law understanding, jusnaturalism, legalism, ontology of law.

